

Kapitálové pozice Čechů a Němců v cukrovarech českých zemí do roku 1918

THE CAPITAL SHARE OF CZECHS AND GERMANS IN THE BEET-SUGAR INDUSTRY IN THE CZECH LANDS UP TO 1918

František Dudek

Přestože je historie cukrovarnictví jako hlavního oboru českého potravinářství již dostatečně zpracovaná, stále se o něm udržují některé polopravdy a iluze. Patří k nim zejména nadsazené představy o kapitálových pozicích národnostně českých podnikatelů do vzniku ČSR. V tomto příspěvku se pokusím o verifikaci a kvantifikaci rozšířené teze o cukrovarnictví v Česku jako pilíři národnostně českého kapitálu do roku 1918. Uvedené názory totiž mají složitou genezi, neboť se utvářely od 60. let 19. století v gründerkém období zrodu národních hospodářských i politických elit. Tento proces limitovalo známé sociálně ekonomické zpoždění vývoje českého etnika vůči německému. Je všeobecně známo, že Češi při absenci vlivné národní šlechty a zámožného měšťanstva postrádali předindustriální podnikatelskou vrstvu, a proto jim byly odepřeny výhody textilní fáze v počátcích industrializace, včetně prvotních investic do hornictví a kovoprůmyslu. Zmíněný handicap dále prohloubilo dobové preferování investic do zemědělství a s ním zpočátku úzce propojeném potravinářství, neboť se tam vložený kapitál dal při nižším riziku a rychlejším obratu mnohem lépe zhodnotit. Uvedená sféra podnikání však od poloviny 19. století lákala vedle opožděných českých investorů také mnohé příslušníky národně indiferentní pozemkové aristokracie a rovněž četné domácí i vídeňské německé finančníky, obchodníky a textilní fabrikanty (1). Za baštu nastupujícího českého podnikání bylo od 60. let považováno k velkovýrobě směřující řepné cukrovarnictví spolu s modernizovaným pivovarnictvím, zatímco tradiční české mlynářství technicky stagnovalo a pod tlakem německých obchodních mlýnů a nekalé uherské konkurence bylo odsouzeno k pomalému zániku. Tzv. český národní průmysl později ještě posílilo zemědělské a potravinářské strojírenství a rovněž elektrotechnika (2, 3).

Od 60. let 19. století se tedy projevovaly odlišné a většinou účelově nadsazené představy o pozicích českých podnikatelů v uvedených průmyslových oborech i v celém hospodářství Česka. V příznivé atmosféře svobody podnikání a základních občanských práv se tehdy formovala politická i hospodářská elita české národní společnosti. Poznatky o chudých českých řemeslnících a výkupem z roboty zadlužených rolnících vedly k svépomocnému podnikatelskému spolčování. Spolková idea tehdy našla široké pole působnosti nejen ve sféře kulturní, osvětové a politické, ale přesunula se od drobného úvěru i do dalších oblastí ekonomiky. V českém prostředí pak dlouho představovala náhradní nebo doplňkovou organizační formu vedle klasické akciové společnosti. Např. během mimořádné gründerké aktivity na přelomu 60. a 70. let měla třetina ze 111 založených cukrovarů spolkovou formu a výrazný majetkový podíl českých rolníků. Obdobný charakter mělo i několik pivovarů, sladoven a škrobáren. Po roce 1873 fungovala část těchto závodů jako

svépomocná společenstva neboli družstva a pro opožděné české podnikání bylo příznačné, že v něm docházelo k prolínání mezi spolkovou, družstevní a akciovou formou. Vznik a trvání těchto hybridních podnikatelských jednotek ovlivňovaly do značné míry i složité byrokratické a daňové předpisy, dlouhodobě limitující akciové podnikání v habsburské monarchii. Uvedená specifika svědčila nejen o nestabilitě hospodářských podmínek, ale především o nezkušenosti a slabosti českých podnikatelů. Ti se proto do 70. let i v cukrovarnictví podřizovali části vlivné pozemkové aristokracie, která podporovala státoprávní požadavky české politické reprezentace na relativní autonomii pro České království. Markantní to bylo během spekulativní zakladatelské horečky na přelomu 60. a 70. let. Již tehdy se chudší česká společnost pod vlivem iluzí z rychlého hospodářského startu posilovala představami o převaze českého kapitálu nad německým v potravinářské a zejména cukrovarnické výrobě (4, 5).

Výrazně tomu nahrávaly dobové statistiky, vykazující roku 1871 v 76 společnostech s protokolovaným českým nebo česko-německým názvem 53 % reálně existujícího, tj. splaceného kapitálu. Zbytek připadal na 26 cukrovarů v majetku akciových společností s názvem protokolovaným německy nebo německo-česky. Pokud bychom do výpočtu zahrnuli i kapitál nesplacený, pak by se podíl českých společností zvýšil na 58 %. Uvedené české i německé společnosti tehdy reprezentovaly téměř dvě třetiny (62 %) z celkového počtu 214 cukrovarů v Česku (6). Z jejich majitelů se však tehdy na stranu Čechů s určitou rezervou dala přiřadit jen necelá polovina (46 %). Naznačené pozice českých podnikatelů však byly limitovány skutečností, že proces akcionování německých cukrovarů teprve začínal a že většina z osmi desítek spolkových cukrovarů s českou firmou nebyla kontrolována českými sedláky, ale aristokraty z okruhu federalistických zemských patriotů (4). Nominální kapitál mnoha protokolárně českých cukrovarů navíc nebyl včas ani dostatečně splacen, a proto není divu, že se do předválečného období (data z roku 1912), ovlivněného od roku 1910 vznikem cukerních koncernů vídeňských velkobank, udrželo v českých rukou pouze 46 akciových závodů (60 %) z původních 76. Podíl českého kapitálu v cukrovarnických společnostech tak poklesl z 53 % na 31 %. Akciové společnosti ale tehdy na rozdíl od téměř dvou třetin na počátku 70. let reprezentovaly jen necelou polovinu (49 %) z celkového počtu 177 cukrovarů v Česku. Z nich se prokazatelně v českých rukou nacházela na rozdíl od necelé poloviny z počátku 70. let již jen necelá třetina (29 %) (6, 7). Tyto údaje podstatně snižují validitu prověřované teze.

I přes naznačený relativní pokles podílu národně českých podnikatelů v cukrovarnictví docházelo od počátku 20. století k opětovnému posilování předchozích iluzí o typicky českém

Obr. 1. Dvojjazyčná akcie Cukrovarnické akciové společnosti v Oboře na Jičínsku, 1889 (Archiv NTM)

odvětví s převahou českého kapitálu nad německým. Příčinila se o to agilní česká ekonomická publicistika z okruhu časopisu *Obzor národohospodářský*. Snažila se tím v Česku, po odeznění vleklé zemědělské i průmyslové deprese, podpořit aktivity českých podnikatelů, včetně jejich snah o politické prosazení a zrovnoprávnění s domácími Němci. Již roku 1901 proto byly v *Obzoru národohospodářském* zveřejněny propočty kapitálových pozic obou zemských národů, vycházející z dostupných statistik průmyslových akciových společností. Výsledky potvrdily očekávanou pozici potravinářství na čele s cukrovarnictvím při centralizaci českého kapitálu. Na české potravinářské společnosti totiž připadalo 41 % akciového kapitálu, ale odborní publicisté se pozastavovali nad pouhým 19% podílem Čechů na celkovém akciovém kapitálu v průmyslu Česka. To se ve srovnání s 16 % vykazovanými na přelomu 60. a 70. let jevilo jako dost problematické. Nakonec se to zdůvodnilo skutečností, že akciové společnosti zastupovaly při průmyslovém sčítání v roce 1902 pouze 2 % závodů továrního charakteru s více jak dvaceti pracovníky. Rozbory z roku 1901 ale ukázaly markantní rozdíl v úrovni centralizace kapitálu v obou národních skupinách. Na jednu německou společnost totiž průměrně připadalo 3,5× více kapitálu, než na českou (8). Tento stav potvrzují i rozbory provedené u cukrovarnických společností v letech 1871–1912 (5). Na základě počtu závodů a zaměstnanců posléze významný český národohospodář Josef Gruber dospěl po náročné regionální analýze pozic českého a německého průmyslu v Čechách k odhadu třetinového kapitálového podílu Čechů (9, 10). To by celkem korespondovalo s uvedenými podíly Čechů v cukrovarnictví.

Další upřesnění pozic českých a německých průmyslových podnikatelů v rámci Česka dosud charakter pramenů neumožňoval. Nedovolovala to ani v mnoha směrech poměrně dobře zdokumentovaná výroba řepného cukru. Nové možnosti se objevily až při studiu zapomenutého a dosud nevyužitého archivního fondu Asekuračního spolku cukrovarníků rakousko-uherské monarchie v Praze, uloženého v Ústředním archivu České pojišťovny. Specificky výhodný charakter svépomocného pojišťovacího spolku s monopolním postavením v rámci daného průmyslového oboru a značně rizikový průběh cukrovarnických kampaní s hrozbou požárních škod mimořádného rozsahu vedl výrobce k tomu, aby se nejen kolektivně pojišťovali, ale navenek ještě i smluvně zajišťovali. Požár během kampaně mohl rychle zničit nejen rozsáhlé budovy a nákladná zařízení, ale i značné zásoby cukru. Škody pak převyšovaly několik miliónů tehdejších korun. Spolek proto sdružoval od poloviny 80. let 19. století všechny cukrovary v monarchii. Relativně výhodná a stabilní pojistná sazba ve výši 2,5 ‰ umožňovala, aby se pojištěná hodnota závodu ztotožňovala s hodnotou reálnou. Z tohoto důvodu jsou seznamy pojistných částek významným pramenem pro stanovení skutečného kapitálového podílu územních i národnostních skupin cukrovarníků ve spolku. Ten totiž, pod tlakem politicky agilních českých podnikatelů a v návaznosti na Stremayrova jazyková nařízení, důsledně již od roku 1882 zajišťoval pro členy rovnocenné vnější úřadování v německém i českém jazyce (přitom pro Maďary a Poláky kupodivu setrval u němčiny). Proto je možno poměrně průkazně rozlišit národnostní příslušnost majitelů členských závodů podle jazykové formy obchodní korespondence a spolkem vystavovaných dokumentů a rovněž

s přihlédnutím k českému (resp. česko-německému) nebo pouze německému (ev. německo-českému) znění protokolované firmy. Kompletní údaje o činnosti cukrovarnického pojišťovacího spolku jsou zachovány do roku 1906. Tehdy spolek pojišťoval v rámci Česka 67 závodů českých (36 %) a 119 německých. Na českou skupinu přitom ale připadalo pouze 24 % zaplaceného pojistného. Tento podíl zároveň koresponduje s reálnou hodnotou dané skupiny pojištěných závodů (6, 11). Z toho je zřejmé, že z pověstného pilíře českého kapitálu připadala na české podnikatele majetkově pouze necelá čtvrtina, zatímco počet jejich závodů převyšoval třetinu. Závody české skupiny se tedy nacházely na nižším stupni výrobní koncentrace i kapitálové centralizace, a proto byly ekonomicky slabší, než cukrovary ve skupině německé. S přihlédnutím k těmto faktům bude patrně třeba korigovat nadsazené dobové odhady podílu Čechů na průmyslové výrobě v Česku z počátku 20. století.

Účelové iluze českých národohospodářů z počátku 20. století o pozicích vlastních průmyslových podnikatelů vycházely z dobových potřeb a podmínek. Tehdy se totiž v našich zemích začala prolínat výrazná vlna zakladatelských aktivit se zrychlenou sociální a politickou diferenciací a demokratizací národní společnosti. Došlo k výraznému oživení v zemědělství i průmyslu a vedle akciového podnikání se bouřlivě rozvíjelo i svépomocné družstevnictví menších živnostníků a rolníků. Těsně před první světovou válkou tak vyvrcholila závěrečná hospodářská etapa emancipace moderní české společnosti, jež byla současníky označována jako „český zázrak“. V předválečném období prudkého rozvoje českých akciových společností, obchodních bank a četných záložen a spořitelen a ve vyhrocené atmosféře česko-německých politických šarvátek se česká veřejnost posilovala účelovými iluzemi o srovnatelné hospodářské síle obou zemských národů (1). Tomu však až do války neodpovídaly politické zisky, dosahované volenou národní reprezentací. Subjektivní nadhodnocování kapitálových pozic proto patřilo k taktickým prostředkům politického boje a k oporám českého hospodářského sebevědomí. Dobové hospodářské iluze patrně přispěly i k tomu, že se naše národní politická i hospodářská elita v závěru války sebevědomě odhodlala k radikálnímu přehodnocení stávajícího a dlouhodobě pozitivního vztahu k habsburské monarchii a k založení vlastního státu. K rozhodující kapitálové převaze českého etnika ale mohlo nejen v cukrovarnictví dojít až v nových podmínkách vlastního státu za pomoci takových hospodářsko-politických nástrojů, jako byly nostrifikace akcií a repatriace akciových společností. V potravinářství k tomu ještě výrazně přispěla tzv. porolničovací akce pod taktovkou agrární strany, spojená s utvářením mohutných koncernů českých bank (7).

Souhrn

Autor analyzuje možnosti pramenné verifikace a kvantifikace rozšířené teze o řepném cukrovarnictví v českých zemích jako pilíři národnostně (etnicky) českého kapitálu. Tyto názory byly vyvolány opožděným a nerovnoměrným průběhem hospodářské emancipace českého etnika vůči německému v období od poloviny 19. století do vzniku Československa v roce 1918. Uvedený emancipační proces se rozvíjel především na bázi zemědělské a potravinářské výroby v čele s řepným cukrovarnictvím a vyvrcholil v desetiletí před první světovou válkou. I přes mohutný nástup českých podnikatelů však tehdy ještě nedosáhl jejich kapitálový podíl v průmyslu Česka dobově odhadované třetinové pozice, protože i v rozhodujícím cukrovarnictví byl majetkový podíl Čechů vůči Němcům prokazatelně jen čtvrtinový. Tyto propočty jsou založeny na hodnověrných

a národnostně rozlišitelných údajích z archivu pojišťovacího spolku cukrovarů. Hospodářsky opožděná a politicky neplnoprávná česká společnost se proto posilovala účelovými iluzemi o své kapitálové síle.

Klíčová slova: cukrovary řepné; české země (Česko) 1848–1918; kapitálové pozice Čechů a Němců.

Prameny a literatura

1. JAKUBEC, I. ET AL.: *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, 471 s.
2. DUDEK, F.: Vývoj struktury průmyslu v českých zemích za kapitalismu. *Slezský sborník*, 86, 1988, s. 252–270.
3. DUDEK, F.: K vývoji struktury a koncentrace průmyslové výroby v českých zemích 1902–1948. *Slezský sborník*, 89, 1991, s. 199–210.
4. DUDEK, F.: *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*. Praha: Academia, 1979, 218 s.
5. DUDEK, F.: Proměny podnikatelské mentality našich předků. *Dějiny a současnost*, 14, 1992, s. 25–30.
6. DUDEK, F.: K výzkumu vztahů mezi průmyslem a zemědělstvím v českých zemích v období kapitalismu. *Československý časopis historický*, 37, 1989, s. 830–862.
7. DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*. Praha: Academia, 1985, 226 s.
8. Naše průmyslové podnikání. *Obzor národohospodářský*, 6, 1901, s. 499–500.
9. GRUBER, J.: Průmyslová politika. In *Česká politika IV*, Praha: Jan Laichter, 1911, s. 324–413.
10. PRŮCHA, V. ET AL.: *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*. Praha: Svoboda, 1974, 530 s.
11. Ústřední archiv České pojišťovny v Praze, fond Asekurační spolek cukrovarníků rakousko-uherské monarchie v Praze, kartony 037.01.01 až 037.01.04.

Dudek: The Capital Shares of Czechs and Germans in the Beet-Sugar Industry in the Czech Lands up to 1918

The author analyses possibilities of source verification and quantification of an extended thesis on the beet sugar industry in the Czech Lands (the territory of today's Czech Republic) as a pillar of the ethnically Czech capital. These views were evoked by a delayed and uneven process of economic emancipation of the Czech ethnic group when compared with the German one, in the period from the middle of the 19th century up to the formation of Czechoslovakia in 1918. The mentioned emancipation process developed itself – first of all – on the basis of the agricultural and food production headed by the beet sugar industry, and culminated in the decade preceding WWI. Despite a massive birth of the Czech entrepreneurs, their capital shares in the industry in the Czech Lands did not reach the estimated one-third level, because even in the predominant sugar industry the property shares of Czechs were probably only one quarter relative to those of Germans. These calculations are based on reliable and nationally distinguishable data from the archive of the insurance association of the sugar factories. This is why the economically delayed and politically underprivileged Czech society fortified itself by purpose illusions on its capital strength.

Key words: beet-sugar industry, Czech Lands (Czechia) in 1848–1918, capital share Czechs and Germans.

Kontaktní adresa – Contact address:

PhDr. František Dudek, CSc., Vášova 343/10, 103 00 Praha 10, Česká republika, e-mail: info@dr-dudek.cz